

PIOTR PIĘTKOWSKI

WĘDRUJĄCE KAMIEŃ POMORZA

KRÓTKI ESEJ W KONTEKŚCIE STUDIÓW KAMILA KAJKOWSKIEGO

Refleksja nad przeszłością otaczającego nas Świata stanowi nieodłączny element opisywania przestrzeni przez wszystkich ludzi zamieszkujących kulę ziemską. Chęć zrozumienia, doświadczenia czy oswojenia zjawisk wyznacza podstawowy punkt odniesienia wszelkich badań nad procesami dziejącymi się równolegle w czasie i przestrzeni. Dla człowieka żyjącego w konkretnym miejscu, staje się to poniekąd koniecznością, która wpływa na komfort jego warunków życia. To właśnie umiłowanie do otaczającego nas krajobrazu wpływa na naszą identyfikację z danym obszarem, a przez to definiuje przedmiot nieustannych poszukiwań sensu ludzkiej natury. Wzajemna zależność człowieka i otoczenia widoczna jest przecież w sposobie życia, odżywiania, ubioru, zwyczajów, praktyk, pielęgnowania tradycji itd. , czyli rzeczach, które zwykliśmy nazywać zbiorczo kulturą¹. Kluczowe egzystencjalne pytania: „skąd przyszliśmy, kim jesteśmy i dokąd idziemy?”² (Gauguin, 1897-1898)definiują zarazem naszą dociekliwość i uzasadniają cały wysiłek badawczy, który wkładamy w proces poznawczy. Dla jednych będzie to badanie samej przeszłości (np. historycy, archeolodzy), drudzy skupią się na warunkach teraźniejszej egzystencji (np. socjologowie, kulturoznawcy) i otaczającego nas środowiska naturalnego (np. biologowie, geografowie, chemicy), jeszcze inni będą snuć wizje przyszłych dziejów ludzkości otoczonych wszechobecną technologią jutra (np. fizycy, astrofizycy, informatycy)³. Zadając odpowiednie pytanie każdy badacz, posługujący się świadomie właściwym swojej dyscyplinie warsztatem, jest więc w stanie udzielić nam odpowiedzi dotyczącej sensu otaczającego nas świata.

Za przedmiot naszych dociekań uczyniłem Pomorze, krainę historyczną, która od wieków inspiruje kolejne generacje. W granicach dzisiejszej Polski geograficznie jest ona zdeterminowana biegiem dwóch dużych rzek słowiańszczyzny: Odry i Wisły oraz dodatkowo oddzielona równoleżnikowo od Wielkopolski linią rzeczną Noteci i Warty. Jak do tej pory doczekaliśmy się na gruncie humanistyki niezliczonej liczby prac pomorzoznawczych (m. in. zob. Bronka, Włodarczyk

¹ Definicja terminu „kultura” za <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kultura;3928887.html>.

² Pytanie inspirowane obrazem *D'où venons nous? Que sommes nous? Où allons nous?* Gauguin, 1897–1898, https://pl.wikipedia.org/wiki/Skąd_przyszliśmy?_Kim_jesteśmy?_Dokąd_idziemy?

³ Zaproponowany tu podział jest czysto subiektywny, gdyż każdy z przedstawicieli wymienionych nauk może przecież podjąć badania w zupełnie innym przedziale czasowym.

(red.), 1999). Sam miałem okazję włączyć się w dyskusję historyczną nad dziejami tego obszaru w perspektywie rozwoju instytucji kościelnej (Piętkowski, 2015), ale zaproponowałem też nieco inny obraz tych samych przecież dziejów, zaprezentowany w mej drugiej pracy poświęconej rzeckom na Pomorzu (Piętkowski, 2017). Ten fakt skłania mnie do autorefleksji, iż każda nowa droga wywodów może w rzeczywistości przynieść jakże inną narrację historyczną. W tym miejscu chciałbym więc za inspiracją Adama Nobisa skupić się na kolejnej z możliwych ścieżek poznania interesującego mnie obszaru Pomorza (Nobis, 2018, 667–685), zadając pytanie: „Czy i co mogą nam powiedzieć pomorskie kamienie?”. By jednak ograniczyć w pewien sposób — na potrzeby niniejszego eseju — spektrum możliwych inspiracji, przedstawię w niniejszym przyczynku jedynie perspektywę skupioną na wybranych przez mnie elementach geografii, historii i archeologii, wzbogaconych o materię symboliczną. Tekst ten chcę także potraktować jako małą erratę do świetnego artykułu Kamila Kajkowskiego pt. *Kamień w kulturze Pomorza*, wskazując przy tym te aspekty, które z jakichś powodów nie stały się przedmiotem głębszych dociekań Autora. Co jednak należy poczytywać za wartość tego testu to fakt, iż Autor zwraca w nim szczególną uwagę czytelnika na szerokie spektrum znaczenia geologicznego tworu jakim jest sam kamień, doszukując się na bazie warsztatu archeologa, i poniekąd historyka, także jego symbolicznego znaczenia. To właśnie dzięki wykorzystaniu bogatej symboliki — w czasie chrystianizacji tego terytorium — stało się na Pomorzu możliwe oswojenie tak nielicznego w tych stronach materiału skalnego i nadanie mu nowych znaczeń w świadomości lokalnej.

Pomorze jest obszarem dość ubogim w materiał skalny, stąd też kamień nie determinował nigdy zbytnio środowiska geograficznego tejże krainy. Krzysztof Guzikowski opisując surowce skalne i rudy darniowe z obszaru dóbr klasztoru cystersów w Kołbaczu pisze: „Od paleolitu służyły one ludziom do wytwarzania przedmiotów użytkowych. Ich asortyment zmieniał się w kolejnych epokach. Trudności transportowe we wczesnym średniowieczu powodowały, że sięgano nawet do niewielkich złóż, jeśli tylko znajdowały się w pobliżu osady [...] niewielkie złoża mogły stosunkowo szybko zostać wyeksploatowane, tym bardziej przy dłuższym czerpaniu z nich” (Guzikowski, 2011, 67). Każda skała stanowi tu zatem pewną osobliwość i jest zarazem świadectwem zlodowaceń, które kilkakrotnie w dziejach ludzkości dotykały ten obszar. Głazy narzutowe (tzw. eratyki) sprawiają więc wrażenie obcych przybyszy, którzy wybrali na swe docelowe miejsce osiedlenia ziemie Pomorza. Jakże to spostrzeżenie bliskie jest historii samego regionu, który od wieków stanowił dogodną przystań dla podróżników, takich jak np. Wulfstan i jego wyprawa do Truso (Urbańczyk, 2013, 116-121), a także od wieków był miejscem penetracji skandynawskiej — casus Wolina — przenikającej w głąb pomorskiego interioru (Stanisławski; 2013, 281-299). Dwie z takich skał wpisały się zarazem bardzo mocno w krajobraz kulturowy tejże krainy.

Pierwszym z obiektów jest blok granitu o obecnej wysokości ok. 4 metrów spoczywający w wodach Zalewu Kamińskiego, u wybrzeży Wyspy Chrzążczewskiej, zwany Głazem Królewskim (z niem. *Großstein*), który według niektórych hipotez, jako charakterystyczny element tamtejszego krajobrazu, mógł wpłynąć na nazwanie pobliskiego mu ośrodka Kamieniem Pomorskim (Głaz Królewski online). Sama nazwa Kamień/Kamieniec jest dość rozpowszechniona na terenie słowiańszczyzny. Z terenu historycznej Polski wystarczy nadmienić: Kamień Krajeński, Kamień nieopodal Kalisza, Kamieniec Podolski, Kamieniec Ząbkowicki, Kamieniec Wrocławski itd. Sam Kamień Pomorski stanowił główną siedzibę rodu Gryfitów w XII w., a od lat 70. tegoż stulecia był też miejscem posadowienia katedry biskupstwa pomorskiego. Waga tego ośrodka była na tyle wielka, iż z czasem zmieniono oficjalną nazwę tegoż biskupstwa, nazywając tamtejszą diecezję *Ecclesia Caminensium*, czyli „Kościołem kamińskim” (odnośnie zmiany nazwy biskupstwa „pomorskiego” na „kamińskie” zob. Piętkowski, 2015, 9 i tenże, 2016, 90). Instytucja ta doszła w swojej historii do wielkiego znaczenia zarówno kościelnego, jak i politycznego. Wybór nazwy, podkreśla zarazem w języku polskim, twardość, spistość i siłę⁴ tej organizacji, która jest adekwatna do poziomu osiągniętego przez diecezję u ujścia Odry. Obraz ten musiały zapewne potęgować solidne mury miejskie, którymi otoczono w XIV w. całe miasto średniowieczne, jak i osiedle biskupie. Na marginesie, warto odnotować, że jedna z lokalnych pomorskich legend głosiła, że położenie tego eratyku jest dziełem Belzebuba, który próbował nieudolnie miotać głazy celując w Łódź, którą po wodach zalewu podróżował w 1124 r. chrystianizator Pomorza, biskup bawarski Otton (streszczenie tej legendy zob. Kajkowski, 2017, 79).

Fot. 1. Głaz Królewski w Kamieniu Pomorskim (Wyspa Chrzążczewska).

Fot. ze zbiorów Muzeum Historii Ziemi Kamińskiej.

⁴ Na podstawie definicji słowa *Kamień* za <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kamie%C5%84>. Warto zwrócić uwagę na szereg nazw miejscowości oraz hydronimów (jak rzeka Kamionka czy też szereg jezior z obszaru Pomorza).

Drugi czytelny przykład w krajobrazie pomorskim stanowi głaz narzutowy Tryglaw położony w miejscowości Tychowo, w międzyrzeczu Parsęty i Radwi, który według nowożytnej tradycji stanowił miejsce posadowienia pogańskiego boga Trzyglawa (o kulcie tego bożka dowiadujemy się z relacji żywociarzy św. Ottona z Bambergu. W tej sprawie zob. Rosik, 2010, 258-265). Podanie to głosi, że bóstwo zostało wciśnięte w ziemię dzięki wysiłkowi Jezusa Chrystusa, którego świadectwo śmierci na krzyżu przygniotło tegoż idola właśnie i umieściło pod rzezonym blokiem skalnym. Na jego zwieńczeniu w XIX w. stanął drewniany krzyż i tablica napisana w języku niemieckim, upamiętniająca tryumf jedyne Boga nad pomorskim bożkiem pogańskim, która w ten realny sposób miała wskazywać kolejnym pokoleniom trwałą drogę na przyszłość opartą na chrześcijaństwie. Napis na tablicy głosi: „Balwochwalstwo i grzech pokrywały kraj ciemnością, zanim Jezus przez swoją śmierć przyniósł światło i życie. On umieścił Tryglawa pod kamieniem, zamykając go. I prowadzi swoje dzieci w ramiona Ojca”⁵. Takie świadectwa przemawiają do umysłów osób, które przystaną chociaż na chwilę i przyjrzą się tej masywnej osobliwości skalnej.

Fot. 2. Głaz Trzyglaw w Tychowie.

Fot. Piotr Piętkowski.

Współczesne otoczenie tego eratyku jest niezwykle ciekawe, gdyż jest on wkomponowany w strukturę katolickiego cmentarza. Pod względem budowy geologicznej jest to ciemnoszary gnejs o obwodzie ok. 50 m, wysokości 3, 8 m nad powierzchnią gruntu oraz wadze szacowanej na 200 ton, który ewidentnie w ramach ostatniego zlodowacenia północnopolskiego zawędrował w te okolice⁶. Rozmiary czynią go zarazem największym eratykiem z obszaru dzisiejszej Polski.

⁵ Cyt. za tablicą (Fot. 3) oraz [https://pl.wikipedia.org/wiki/Tryglaw_\(glaz_narzutowy\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Tryglaw_(glaz_narzutowy)).

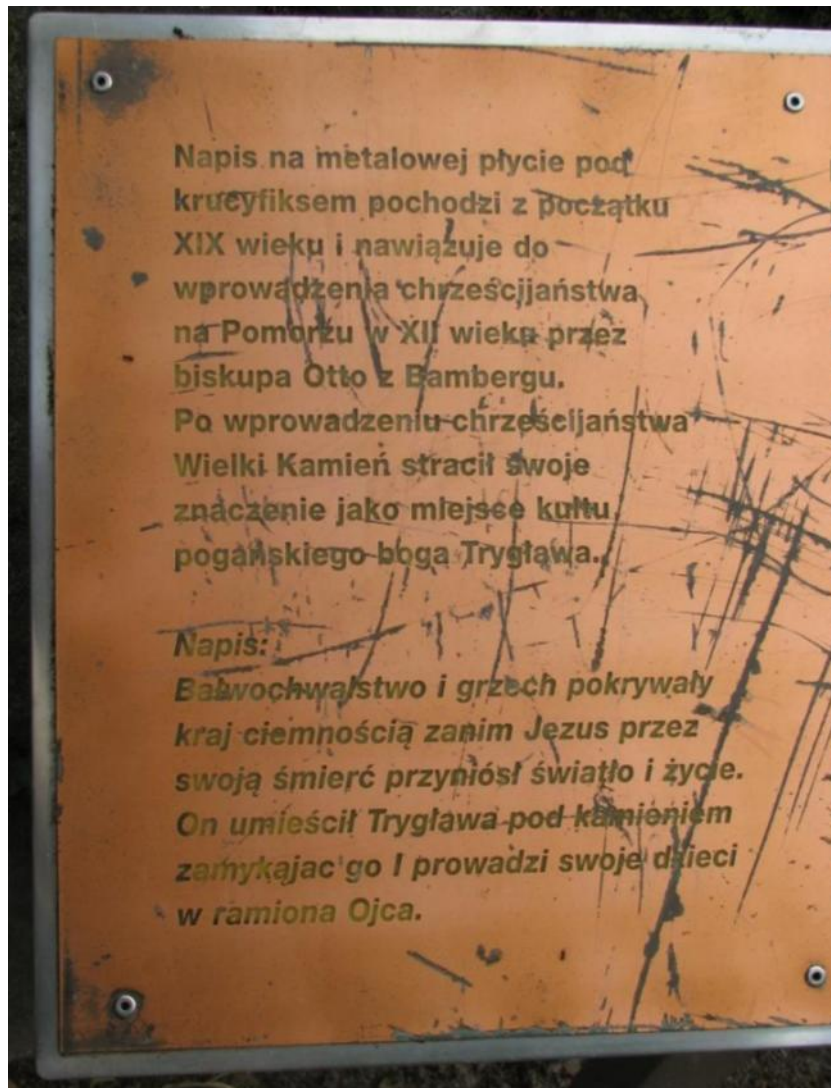
⁶ Wymiary głazu za informacjami zaczerpniętymi ze strony: http://tychowo.pl/atracje/atrakcja/685/glaz_narzutowy_tryglaw.

Nazwa tego głazu narzutowego wskazuje także, że nadano mu też miejsce w budowie lokalnej tradycji kultu świętego Ottona (pogański kult Tryglawa jest opisany w żywotach tegoż świętego), gdyż ostatnią stacją na drodze powrotnej biskupa bamberskiego powracającego z Pomorza, podczas pierwszej wyprawy misyjnej, był pobliski Białogard (Rosik, 2010, 335-340. O kulcie biskupa Ottona na przestrzeni wieków zob. Wejman, 2018, 277-295). Żywa pamięć tamtejszej społeczności o tym autentycznym wydarzeniu, podtrzymywana zapewne przez miejscowych kaznodziejów, wynalazła jednak z czasem kolejny przystanek na trasie marszruty biskupiego orszaku. Co warto podkreślić tu też jego pochodzenie w świetle jednej z legend przypisuje się diabłu, który chcąc zniszczyć kościół w Tychowie miał nieudolnie cisnąć ten głaz ze Skandynawii (legendę w całości przytacza Łysiak, 1998).

Fot. 3.1. Tablica umieszczona na Głazie Tryglawa.

Fot. Piotr Piętkowski.

Fot. 3.2. Tablica umieszczona na Głazie Tryglawa — polskie tłumaczenie in situ.

Fot. Piotr Piętkowski.

Pojawienie się człowieka na Pomorzu spowodowało z czasem intencjonalne przemieszczenie pewnych brył skalnych, co w niektórych przypadkach zdradza dodatkowy przekaz. Już neolityczni myśliwi pozostawili po sobie pierwsze prymitywne narzędzia jak: pięściaki, krzesiwa, kamienne groty strzał i włócznie (zob. m.in. Galiński, 1992). Większe kamienie przetoczyli przez obszar Pomorza — szczególnie wschodniego — przedstawiciele kultury wielbarskiej, którzy pozostawili po sobie wyraźne ślady swojej obecności w postaci kamiennych kręgów. Najlepiej zbadany tego typu obiekt znajduje się nieopodal miejscowości Odry nad brzegiem rzeki Wdy (Breske A., Breske Z., Ellwart, 2015). Przeznaczenie tych konstrukcji jest w dalszym ciągu zagadkowe, jednak badacze dopatrują się w nich centralnych miejsc odbywania tzw. *tingów* przez przybyłych tu ze Skandynawii Gotów, a także podkreślają zorientowanie obiektów według linii wyznaczanych przez przesilenie wiosenne i jesienne. Nie wyklucza się też jakiejś formy cmentarzyska, skoro — z rzadka co praw-

da — odnajduje się w ich obrębie pozostałości świadczące o złożeniu tam szczątków ludzkich. Pewną rolę odgrywa tu także bliskość cieków wodnych, gdyż najważniejsze tego typu obiekty zlokalizowane są nieopodal rzek. Czy chodziło tu pragmatycznie o formę komunikacji, jako najlepszą drogę dotarcia do tych miejsc, czy też element rytuału przejścia tudzież oczyszczenia (rytualna ablucja) poprzez obmycie się w wodach płynących, stanowi nieodłączny element dyskursu naukowego (Piętkowski, 2017, 119-120). Swoją drogą musi być ciekawe, że łądołów, Goci, a także wyżej wspomniani Wikingowie, przybywają na Pomorze z półwyspu skandynawskiego.

Fot. 4. Rezerwat Przyrody Kamienne Kręgi w Odrach.

Fot. Piotr Piętkowski.

Rodzące się w tych stronach od X w. chrześcijaństwo przynosi zaś nieco inne możliwości wykorzystania surowca kamiennego. Dotykając w pierwszej kolejności sfery symbolicznej, w świetle relacji kroniki biskupa merseburskiego Thietmara, Reinbern — pierwszy i jedyny biskup kołobrzeski — dla ujarzemia wód Bałtyku wrzuca doń cztery kamienie symbolizujące cztery strony świata (szerzej o rytuale poczynionym przez biskupa Reinberna zob. Rosik, 2010, 25–26). Zabieg ten miał za zadanie, podobnie jak rytuały czynione nieco później, okiełznać niepokorne wody Bałtyku i włączyć je do oceanu świata chrześcijańskiego. K. Kajkowski zebrał zaś w swej pracy kilka relacji świadczących o petryfikacji (zamiany żyjących w kamień), która bardzo często — w świetle relacji pisanych — działa się w odniesieniu do sfery chrześcijańskiego sacrum na Pomorzu (Kajkowski, 2017, 78-79).

Warto zarazem podkreślić, że religia katolicka wprowadziła w drewniany świat osad pomorskich nowe elementy kamienne. Z dokumentu drugiego biskupa pomorskiego Konrada I dowiadujemy się o powstaniu kamiennej rotundy w Stolpie nad Pianą, czyli w miejscu posadowienia klasztoru benedyktynów (Conrad, 1970, nr 71). Jest to pierwszy uchwytty źródłowo obiekt tego typu w tych stronach, aczkolwiek o palmę pierwszeństwa rywalizuje obecnie z obiektem znanym

z wykopalisk w miejscowości Lubin na wyspie Wolin, gdzie prawdopodobnie odnaleziono kamienne fundamenty jednej z pierwszych świątyń chrześcijańskich, konsekrowanej jeszcze przez biskupa bamberskiego Ottona (o wynikach wykopalisk w Lubinie zob. Rębkowski, 2011, 93-120; Rębkowski, Romanowicz, 2015, 391-410). Kamień pozostanie jednak na średniowiecznym Pomorzu budulcem deficytowym, stąd też gdy tylko jakiś kamienny obiekt przestanie pełnić swą rolę staje się przedmiotem powtórnego wykorzystania. Tak ma to miejsce z klasztorem premonstratensów w Białobokach, gdzie od XIII w. istniał nieprzerwanie jeden z najpotężniejszych klasztorów pomorskich, nazywany nawet w źródłach „zamkiem św. Piotra” (łac. *Castrum sancti Petri*). Propozycje interpretacji tego zapisu na gruncie historii (Rafał Simiński) i archeologii (Marian Rębkowski) zob. Rębkowski, Biermann, 2015, 165 i 206–209). Od razu nasuwa się nam skojarzenie biblijne, zawarte w słowach Jezusa: „Ty jesteś Piotr [czyli Skala], i na tej Skale zbuduję Kościół mój, a bramy piekielne go nie przemogą”⁷. Lecz gdy tylko w wyniku reformacji zgromadzenie to popada w ruinę, jego zabudowania zostają całkowicie rozebrane do tego stopnia, iż z czasem zatraciła się nawet pamięć o dokładnym umiejscowieniu fundamentów całego założenia. Kamienie, jak słusznie podkreśla K. Kajkowski, stanowiły też w średniowieczu bardzo dobre punkty orientacyjne, o których wzmianki można odnaleźć zarówno w dokumentach książęcych księcia gdańskiego Mściwój II, jak i biskupów kamieńskich: Hermana von Gleicheni Henryka Wachholtz (Kajkowski, 2017, 74; 82-84). Ciosane w nich znaki mitry ze skrzyżowanymi pastorałami, podobnie jak na drzewach granicznych, wyznaczały włości dominium biskupstwa kamieńskiego w ziemi kamieńskiej już na początku XIV w.

Skala jako symbol trwałości oraz skala jako synonim długowieczności — te znaczenia odnajdujemy w symbolice kamienia na Pomorzu i oczywiście należy podkreślić ich globalność w ramach świata chrześcijańskiego systemu wartości (Kajkowski, 2017, 72). Ale nie samo chrześcijaństwo nadało kamieniowi wyłącznie te dodatnie cechy. To ludzki zachwyt nad tym materiałem od wieków kształtował jego pozytywny odbiór. I choć zwykły kamień nie ma wartości szlachetnego metalu czy minerału, to poprzez swoją powszechność stał się człowiekowi bardzo bliski. Pomorskie konotacje z tym surowcem mogą uchodzić za wyjątkowe, gdyż akurat w tych stronach — ze względu na jego nie tak duże zasoby — był on jeszcze bardziej ceniony. Kamień sam z siebie nie wyda żadnych dźwięków, nie opowie nam werbalnie o swoim losie, ale suma znaczeń którymi został obdarzony przez ludzi, ich historie z nim związane, a także fizyczne (czasem fizykochemiczne) metody poznawcze, pozwalają na zadanie mu kilku ważnych, z naszego punktu widzenia, pytań. Jakiego rodzaju udzieli nam odpowiedzi pozostanie zaś w gestii dyscypliny, która zada mu odpowiednie pytania.

⁷ Ewangelia wg św. Mateusza 16, 18 za <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=259>.

Literatura:

- Breske, Alicja; Breske, Zofia; Ellwart, Jarosław; 2015, wyd. 4. , *Kamienne Kregi Gotów*, Gdynia: Region
- Galiński, Tomasz; 1992, *Mezolit Pomorza*, Szczecin: Muzeum Narodowe
- Guzikowski, Krzysztof; 2011, *Procesy kolonizacyjne w posiadłościach cystersów z Kolbacza w XII-XIV wieku. Przestrzeń i ludzie*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego
- Kajkowski, Kamil; 2017, *Kamień w kulturze Pomorza*, w: Kajkowski, Kamil; Mity, kult i rytuał. O duchowości nadbałtyckich Słowian, Szczecin: Wydawnictwo Triglav, s. 71-86
- Rębkowski, Marian; Biermann, Felix (red.); 2015, *Klasztor premonstratensów w Białobokach*. Archeologia i historia, Szczecin: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów Nadbałtyckich
- Bronk, Hubert; Włodarczyk, Edward (red.); 1999, *Kongres Pomorski. Od historii ku przyszłości Pomorza*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego
- Lysiak, Wojciech; 1998, *Diabelskie sprawki. Podania, legendy i bajki z Pomorza Zachodniego*, Międzychód: Eco
- Nobis, Adam; 2018, *Wędrujące kamienie*, w: Nobis, Adam; Badyńska, Piotr; Fereński Piotr, J. (red.); *Historia, kultura, globalizacja*, t. 8, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, s. 667–685
- Piętkowski, Piotr; 2015, *Biskupstwo pomorskie jako początek biskupstwa kamieńskiego*, Wrocław: Chronicon
- Piętkowski, Piotr; 2016, *Dokumenty biskupa kamieńskiego Sygwina (1191–1219 r.)*, w: Goliński Mateusz, Rosik Stanisław (red.); *Orbis hominum: civitas, potestas, universitas. W kręgu badań nad kształtowaniem cywilizacji w wiekach średnich*, Wrocław, s. 83-96
- Piętkowski, Piotr; 2017, *Rzeki pomorskie w świetle źródeł historycznych i archeologicznych do końca XII wieku*, Wrocław: Chronicon
- Conrad, Klaus (oprac.); 1970, *Pommersches Urkundenbuch*, t. 1: 786-1253, Köln-Wien: Böhlau Verlag
- Rębkowski, Marian; 2011, *Św. Otton a archeologia. O potrzebie i perspektywach badań*, w: Rębkowski, Marian; Rosik, Stanisław (red.); *Populiterraemarisque — prace poświęcone pamięci profesora Lecha Leciejewicza*, Wrocław: Chronicon, s. 93-120
- Rębkowski, Marian; Romanowicz, Paulina; 2015, *Siedziba prepozyta kapituły w Lubinie na wyspie Wolin*, w: *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 63, z. 3, s. 391-410
- Rosik, Stanisław; 2010, *Conversiogentis pomeranorum. Studium świadectwa o wydarzeniu (XII wiek)*, Wrocław: Chronicon
- Stanisławski, Błażej, M.; 2013, *Jóms wikingowie z Wolina-Jómsborga. Studium archeologiczne przenikania kultury skandynawskiej na ziemię polskie*, Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza
- Urbańczyk, Przemysław; 2013, *Czy Wulfstan był w Truso?*, w: Urbańczyk, Przemysław;... *myśli o średniowieczu*, Wodzisław Śląski: Wydawnictwo Templum, s. 116-121
- Wejman, Grzegorz; 2018, *Kult św. Ottona z Bambergu na Pomorzu Zachodnim na przestrzeni wieków*, w: Rębkowski, Marian; Rosik, Stanisław (red.); *Biskup Otton z Bambergu i jego świat*, Wrocław: Chronicon, s. 277-295

Źródła Internetowe [dostęp: 01. 07. 2019]:

Biblia Tysiąclecia (online), Ewangelia wg św. Mateusza, <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=259>

Encyklopedia PWN (online), Kultura, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kultura;3928887.html>

Strona Urzędu Miejskiego w Tychowie, Glaz narzutowy „Tryglaw”,

http://tychowo.pl/atracje/atrakcja/685/glaz_narzutowy_tryglaw

Wikipedia, Glaz Królewski, https://pl.wikipedia.org/wiki/Glaz_Królewski

Wikipedia, Glaz Tryglaw, [https://pl.wikipedia.org/wiki/Tryglaw_\(glaz_narzutowy\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Tryglaw_(glaz_narzutowy))

Wikipedia, Kamień, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kamie%C5%84>

Wikipedia, Obraz Paula Gauguina D'oùvenonsnous? Que sommes nous? Oùallons nous?, 1897-1898,

https://pl.wikipedia.org/wiki/Skad_przyszli%C5%84my?_Kim_jeste%C5%84my?_Dok%C5%84d_idziemy?